

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТИЛІГУЛЬСЬКОГО ЛИМАНУ ЯК ПЕРСПЕКТИВНОГО ОБ'ЄКТУ ТУРИЗМУ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Андрій Іванов

Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини ВНЗ
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Тетяна Чичкалюк

Управління з питань туризму і курортів Миколаївської облдержадміністрації

В статті розглядається історія вивчення Тилигульського лиману з метою узагальнення та розповсюдження інформації про перспективний рекреаційний об'єкт півдня України.

Ключові слова: «Делігіол», річка Тилигул, Тилигульський лиман.

В статье рассматривается история изучения Тилигульского лимана с целью обобщения и развития информации о перспективном рекреационном объекте юга Украины.

Ключевые слова: «Делигиол», река Тилигул, Тилигульский лиман.

The article deals with the history of Tyliguls'kyu Estuary (Lyman) study with the aim to summerige and spreading information about perspective recreation object of the Southern Ukraine.

Key Words: «Deligiol», Tyligul River, Tyliguls'kyu Estuary (Lyman).

Динамічний процес суспільних перетворень в Україні актуалізує потребу подальшого поглиблення теоретичного осмислення проблем організації рекреаційної галузі, розкриття сутності, змісту і ролі рекреації й туризму в системі життєзабезпечення людини, характеристики параметрів рекреації і туризму в загальній стратегії регіонального розвитку.

Одним з найцікавих і перспективних рекреаційних об'єктів України є Тилігульський лиман, рекреаційний потенціал якого використовується дуже слабо, не дивлячись на те, що до його вивчення причетні науковці різних напрямків - гідрографів, геологів, біологів, економістів, медиків і інших, їх праці як відомі, так і невідомі пересічному українцю.

Метою даної статті є вивчення історії досліджень Тилігульського лиману. Авторами використані комплексно - географічні методи досліджень та загальнонаукові - історичний, літературний. З цією метою автори намагалися опрацювати літературні джерела, матеріал яких присвячений Тилігулу і побудувати логічну структуру історії цих досліджень з метою створення ємкісного рекреаційного інтересу до Тилігульського лиману.

Інтерес до вивчення феномену території Тилігульського лиману з'явився досить давно. До 17 сторіччя він мав назву Делігіольський за назвою річки, продовженням якої він був у той час. У перекладі з тюркської «делігіол» перекладається як «скажена річка». В стародавні часи ріка Тилігул була повноводною, а лиман відзначався великими глибинами та дуже частими хвилями. По берегам річки зростали липові ліси. Недалеко від лиману знаходився Бейтальський ліс, де ховалися від кріпацького гніту, селяни з Придніпров'я [1]. В 17 - 18 сторіччях лиман мав велику славу рибного місця. Сюди постійно ходили запорожці «до лями», найматися в лямщики [2].

Вже впродовж двохсотп'ятидесяти років Тилігульський лиман зображується на географічних мапах [2,3]: мапа Елисаветградської провінції – 1772 - 1774 рр., мапа Ісленьєва - 1779 р., мапа Очаківської землі інженера де Воллана - 1791 р., мапа Альбранта - 1843 р. та інші більш пізніші. На мапах спостерігається поступове зростання пересипу від Тилігульської коси. На початку 19 сторіччя існувала протока, яка з'єднує Тилігульський лиман з морем. За даними Барбота - де - Марни [4] останні залишки протоки зникли в 1823 році. Пізніше зв'язок лиману з морем неодноразово поновлювався після чергової повені [5].

Перші згадки в літературі про Тилігульський лиман відносяться до кінця 17 сторіччя. Їх автором є угорський географ Л. Боплан. Йому ж Тилігульський лиман зобов'язаний і своїм теперішнім ім'ям. У кінці 18 століття, А.Майер у своїй праці про історію та географію Очаківської землі [6] наводить перші відомості про глибину Тилігульського лиману, рельєфу його дна, солоності води.

На початку 19 ст. питання географії, походження та живлення лиманів Причорномор'я частково висвітлювались в працях Гаюї, Епітеса, Коля, які вийшли в світ на французькій та німецькій мовах.

1863 року вийшла з друку робота А.Шмідта «Матеріали для географічної статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штабу», де в частинах 1 - 2 (Херсонська губернія) надається географічний опис річки Тилігул і Тилігульського лиману. Окремі відомості про глибину Тилігульського лиману і солоності лиманної води містяться в роботах деяких дослідників, які вивчали природні умови, фауну і природні ресурси Причорномор'я, Шманкевича В.І., Бучинського П.Н, Сидоренко М.Д., Шмакова І. [3].

У 1869 році М.І.Барбот де Марні в «Геологическом очерке Херсонской губернии» [4] робить опис геологічної будови території, яка є прилеглою до Тилігульського лиману та звертається до питань походження та живлення лиманів. Більш детально ці питання розглядаються в працях Соколова М.А., Синцова І.Ф. і Рудського М.П. [5], які вийшли в світ наприкінці 19 сторіччя, тобто після створення при Новоросійському товаристві дослідників природи Комісії по вивченню лиманів. На думку цих авторів, поява лиманів в Причорномор'ї пов'язана з підняттям рівня Чорного моря і затопленням гирлових частин річкових долин морською водою. М.П.Рудський [5] вказує, що рівень закритих лиманів перебуває в залежності від кількості опадів, які є на їх водозбірній площі. Так, рівень Тилігульського лиману неодноразово змінювався в результаті змін багатоводних і маловодних років, коли відбувалося природне поєднання лиману з морем чи його відділення від моря.

М.А.Соколов вперше зробив опис донного мулу, який встелює ложе лиманів. Він вважає, що потужність мулу на дні Тилігульського лиману значно більша, ніж в Куяльницькому лимані, де вона досягає 16км.

Діяльність Комісії по дослідженню лиманів була в основному спрямована на вивчення Одеських лиманів - Куяльницького і Хаджибейського, грязьові ресурси і ропа яких здавна широко застосовувались для лікування. Тилігульський лиман вивчався завжди мимохідь і розглядався як водойма, яка перспективна для організації рибного господарства і для судноплавства. Підтвердження цьому є той факт, що 1886 року бельгійські підприємці Комб'є і Бонне (будівельники Одеської кінної залізної дороги) звернулися до Херсонського земства з проханням сприяти їм в питанні устрою каналу між Чорним морем і Тилігульським лиманом з метою відкриття доступу до лиману морським пароплавам [2]. Судноплавство на лимані, на їх фахову думку, повинно було сприяти економічному розвитку території Одеського уїзду, а обводнення лиману і постійний зв'язок його з морем повинні були повернути йому славу «рибного місця», так як вилови риби у лимані на той час набагато зменшилися.

Питання про організацію судноплавства на Тилігульському лимані розглядалось всебічно, чому сприяла розгорнута на сторінках дискусія з цього питання, однак не було остаточно вирішено питання в зв'язку з перешкодами адміністративного чину.

У 1911 році В.І.Кроком в басейні Тилігульського лиману проводилися геологічні спостереження, який мимохідь в деяких точках лиману проводив заміри глибини води.

В 1919 році в «Очерке целебных минеральных грязей юга России» (збірник «Одесские лимани») Щербаков А.І. вперше вказує на лікувальні властивості тилігульських мулів і лиманної води [3]. Не переймаючись тим, що спеціальні бальнеологічні дослідження тилігульських грязей не проводилися, мешканці здавна користувалися грязями. Автор приводить приклад лікування в озері Кошарському біля села Кордон, що в північній частині пересипу.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в двадцятих роках при Одеському курортному управлінні була організована спеціальна Комісія по вивченню лиманів. Відповідно до програми Комісії Загоровським М.О. протягом чотирьох років на теренах Тилігульського лиману проводились гідробіологічні дослідження та рекогностировочні роботи з гідрології, гідрохімії та топографії лиману. У «Материалах к физикогеографическому описанию лиманов Северного Причерноморья» [3] ним було узагальнено та проаналізовано усі дані про лиман, які відомі починаючи ще з часів А. Майєра [6]. До роботи додаються описи донних відкладень Тилігульського лиману, які представлені пісками та мулами: чорним і темно - сірим. Автор вказував на те, що дно лиману на півдні до Коблевської коси і біля берегів складено пісками, а мули залягають на більш глибоких місцях. М.О.Загоровський вважав, що Тилігульський лиман знаходиться в стадії інтенсивного висихання; на підтвердження цього факту приводиться наявність великої кількості кіс з підводними мілинами, які поділяють лиман на цілий ряд трохи відокремлених один від одного водоймищ. Солоність води в лиманах становила 2,30 - 3,59 Боме. На думку М.О.Загоровського, Тилігульський лиман має лікувальне і рибно - промислове значення.

У 1926 році воду Тилігульського лиману досліджував Е.С.Бурксер, який в період з 1920 до 1945 року займався вивченням гідрохімії солоних вод водоймищ Чорноморського узбережжя.

У ці роки у Причорномор'ї широко розповсюджуються регіональні геологічні роботи.

А.Д. Архангельський і М.М.Страхов займаються вивченням геологічної історії Чорного моря, де торкаються теми появи причорноморських лиманів.

М.І.Андрусів, вивчаючи стратиграфію Чорноморського басейну, робив акцент на неогенових відкладеннях. Дещо пізніше розчленуванням пліоцену займається А.Г.Єберзін.

Цим періодом датовані праці з гідрогеології і четвертинним відкладенням півдня України, авторами яких є Е.А.Гапонов, В.Г.Бондарчук, В.І.Крокос.

З 1931 року Українським геологічним управлінням проводиться трьохверстна геологічна зйомка півдня України масштабом 1:126000, яка захвачує і територію Тилігульського лиману. У 1939 - 1940 роках за матеріалами трьохверстної зйомки А.С.Фещенко і ін. складають геологічну мапу масштабом 1:200000 (листів L-36-VII і L-36-VIII), на теренах яких і розташований Тилігульський лиман.

Вивчення геології півдня України інтенсивно продовжувалося і у повоєнний час.

Так, у 1949 році IV геологічним управлінням було проведено комплексну геолого-гідрологічну зйомку масштабу 1:200 000 спеціального призначення з додатковим вивченням особливостей гідрографічної мережі, ґрунтів і рослинності регіону.

У 1958 році В.Н.Дублянський захищає кандидатську дисертацію з геології та гідрології басейну річки Тилігул, в якій автор детально зупиняється на особливостях геологічної будови і гідрологічних умовах водозбору Тилігульського лиману.

У 50 - 60 - х роках усю площу Причорноморської улоговини охоплено державною комплексною геолого-гідрологічною зйомкою масштабом 1:200000. У 1960-1963 роках проводиться зйомка на території листа L-36-VII (відокремлена), яка охоплює верхів'я Тилігульського лиману, а у 1963 - 1967 роках - на теренах листа L-36-VII (Миколаїв), де знаходиться нижня південна частина лиману. Зйомка супроводжувалася бурінням картировочних і гідрологічних свердловин до глибини 500 і більш метрів. У басейні річки Тилігул проводились чисельні пошукові і розвідувальні роботи на будівельні матеріали, за результатами яких пізніше склалися прогнозувальні мапи нерудних корисних копалин. На прогнозних картах показані лікувальні грязі Тилігульського лиману.

У повоєнні роки виходить в світ багато праць з стратиграфії дочетвертинних і четвертинних відкладів Причорномор'я (Г.І.Молякко, В.В.Степанов, А.А.Веселов, М.Ф.Векліч та ін.), гідрології і інженерної

геології (М.В.Комарова, М.Ф.Ротарь , І.А.Бабушкін і ін.), складається кадастр підземних вод Миколаївської і Одеської областей УРСР.

У всіх вказаних працях у тій чи іншій мірі відображаються питання геології і гідрогеології району Тилігульського лиману. Після М.О.Загоровського безпосередньо на теренах лиману на протязі двадцятип'яти річного періоду ніякої роботи не проводилося, навіть незважаючи на той доведений факт, що в Тилігульському лимані були здавна відомі поклади цілющих грязей, дана водойма перспективна для розвитку рибного господарства. Цей факт, на наш погляд, можливо пояснити близькістю багатючих грязьових копалень Куяльницького і Хаджибейського лиманів, повністю задовольняючих тогоденні потреби усіх бальнеологічних курортів Причорномор'я.

Після війни на Тилігульському лимані активізуються гідробіологічні дослідження, мета яких - з'ясування кормових ресурсів водойми.

У кінці п'ятидесятих років вирішувалося об'єднати лиман з морем. За ідеєю авторів проекту, канал завширшки тридцять метрів та глибиною до трьох метрів повинен був налагодити сприятливі умови для заходу до лиману кефалі на нагул. Канал було введено до експлуатації в 1959 р. Однак обводнення Тилігульського лиману морською водою негативно позначилося на його гідробіологічному режимі. Вилов риби, яка становила у післявоєнні роки до 13 тисяч центнерів на рік, скоротилася практично вдвічі. Зникли цінні види прісноводних риб такі як судак, сазан, тарань, лящ і ін. А згодом припинилися заходи кефалі до лиману, заради чого і будувався канал. У 1968 році канал було закрито, але відновлення попередніх екологічних умов потребувало багато часу. У зв'язку з цим на порядок денний була поставлена «проблема Тилігула», рішенням якої почали перейматися багато організацій: інститут «Укргіпрводгосп», Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського, АН УРСР і ін. Було складено генеральний план розвитку Тилігулу, яким передбачався комплекс робіт щодо його перетворення, в тому числі і будівництво шлюзових комунікацій лиману з морем. По берегах річки

передбачалося насадити лісові масиви. Однак у зв'язку з розробкою плану по перекиду вод із Дунаю до Дніпра через мережу систем причорноморських лиманів і лиманів-лагун, генеральний план розвитку Тилігулу було призупинено.

У 1974 році виходить з друку монографія М.Ш.Розенгурта «Гідрологія і перспективи реконструкції природних ресурсів Одеських лиманів». У цій праці головну увагу приділено результатам досліджень маловивчених питань водного і солоного стану ряду найбільш характерних лиманів Причорномор'я. До об'єктів дослідження увійшов і Тилігульський лиман. Значну частину книги присвячено статистичному аналізу мінливості головних компонентів водного і солоного режиму в просторовому та часовому вимірах з урахуванням народногосподарських заходів, які мають місце на теренах басейнів лиманів. М.Ш.Розенгурт зупинявся також на характеристиках впливу різноманітних варіантів траси проєктованого каналу Дунай - Дніпро на гідрологію прибережних водоймищ.

У вісімдесятих роках багато науково-дослідницьких організацій України працювали над проблемами, які пов'язані з будівництвом каналу Дунай - Дніпро.

У 1975 році інститут «Укргіпроводгосп» приступив до розробки техніко-економічного стану будівництва каналу. По трасі каналу і на всіх водоймах, які передбачалося використовувати у вигляді водосховищ, інститутом проводилися інженерно-геологічні пошукові заходи.

На Тилігульському лимані пошукові заходи проводилися у 1975 - 1976 роках. Основним видом робіт при пошуках було буріння свердловин, які розташовувалися по профілях, які проходили навхрест по лиману і вздовж берегів. Донні відклади лиману пройдено на повну потужність до підстеляючих їх кореневих порід. Пересип також було розбурено поперечними та прокольними профілями свердловин до коріневих відкладів. За матеріалами буріння складено розрізи та мапи. Робота з техніко-економічного

обґрунтування будівництва каналу Дунай - Дніпро мала бути закінчена у 1979 році.

Проблемна лабораторія геолого - географічного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова з 1976 року працювала над темою «Динаміка берегової зони Чорного моря і лиманів в умовах розсолення донних відкладів в зв'язку з проблемою будівництва комплексу Дунай - Дніпро». У процесі роботи були досліджені донні відклади Тилігульського лиману і складено їх мапу. Тема була розрахована на три роки.

Таким чином, майбутнє Тилігульського лиману в 80 - х роках розглядалося в зв'язку з створенням меліоративного комплексу «Дунай - Дніпро», що одночасно мало вирішити проблему «оздоровлення» водоймища. Однак, у 1977 році у газетах знову заговорили про долю лиману. Громадськість була стурбована тим, що реалізація проекту по створенню меліоративного комплексу «Дунай - Дніпро» займе не одне десятиріччя, а Тилігульський лиман має змогу і повинен служити людям безвідкладно. Автори статей вважали, що в зв'язку з неочікуваною появою молоді судака у виловах 1977 року, необхідно якомога швидше почати заходи по розсоленню і відновленню його попереднього гідрохімічного режиму. У статті стверджувалося, що Тилігульський лиман є не тільки кормовою базою для розвитку риборозведення і риболовства. Він має бути місцем для гніздування водоплавних птахів, в тому числі й рідкісних, бо на теренах лиману створено державні орнітологічний і зоологічний заказники - коса Стрілка і Петровський. Окрім того, водоймище лиману має використовуватися і в рекреаційних цілях. Одеським НДІ курортології при курортологічному обстеженні Миколаївської області на узбережжі Тилігульського лиману виділено дві рекреаційні зони Коблевська (в гирлі лиману) і Ленінковська (в районі сіл Червона Україна і Ленінка), як вельми сприятливі для організації баз відпочинку.

Подальша доля вивчення та структурування території лиману і прилеглих до нього територій, розташованих на теренах Миколаївської області, як об'єкта туристсько-рекреаційного призначення пов'язана з цілою низкою рішень про

віднесення цих угідь до природно-охоронних об'єктів. Так, рішенням Миколаївського облвиконкому від 20.12.1976 року № 668 на Тилігульському пересипі в межах земель винрадгоспу «Росія» (село Коблеве Березанського району) був утворений один з перших в Миколаївській області пам'ятник природи місцевого значення - «Природний комплекс низовин південних лиманів» площею 120га. Пізніше рішенням того ж облвиконкому від 23.10.1984 року № 448 ця територія отримала статус орнітологічного заказника місцевого значення під назвою « Низовина Тилігульського лиману».

В установчих документах вказувалося, що цей унікальний природний комплекс є місцем розташування степової, болотної і солестійкої рослинності, а також гніздування і міграції рідкісних для фауни України видів птахів. Тут заборонялося полювання, риболовство, осушення водно - болотних угідь, встановлювався режим абсолютної тиші в період гніздування птахів.

У 1995 році з ціллю збереження і раціонального використання в рекреаційних, оздоровчих, наукових і просвітницьких заходах узбережжя і прилеглі до нього акваторії Тилігульського лиману в розрізі Ташинської, Краснопільської, Анатоліївської, Червоноукраїнської і Коблевської сільських рад Миколаївської області було створено регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Тилігульський» загальною площею 8 195,4га. А рішенням Миколаївської обласної ради народних депутатів від 28.04.1995 року № було зарезервовано ще 584,0га земель Очаківського ДЛОГ, які щільно прилягають до території парку.

У тому ж 1995 році за № 935 від 24.11. постановою Кабміну України було затверджено перелік водно - болотних угідь, які мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів, куди увійшов і Тилігульський лиман в межах Миколаївської і Одеської області.

15 - 17 жовтня 2002 року в Миколаєві відбулася науково - практична конференція на тему «Розбудова екологічної мережі українського Причорномор'я: стан та перспективи», де ціла низка виступів була присвячена Тилігульському лиману. Під час роботи конференції були надані рекомендації

стосовно екологічної безпеки використання об'єктів природи, історії і культури Тилігулу в рекреаційних цілях. Особливу увагу приділено організації пляжного відпочинку, тому що цей вид рекреації, особливо в поєднанні з іншими видами, такими як рибалка, катання на човні, підводне полювання, був і залишається найбільш привабливим для відвідувачів Тилігульського лиману. Було виділено особливо придатну та привабливу для рекреаційних цілей територію. На думку фахівців, відпочинок доцільно організовувати на Червоноукраїнській, Анатоліївській, Атаманській косах, рекреаційна ємкість яких складає більш як 1000 чоловік одночасного перебування. Враховуючи високу естетичну і пізнавальну цінність природних ландшафтів Тилігульського лиману, наявність археологічних пам'яток, було запропоновано організувати низку туристичних маршрутів і учбових стежок, а для розвитку туристичної індустрії в районі зон відпочинку «Коблеве» - створення візит - центру і музею природи Тилігульського лиману, до складу якого могли б увійти демонстраційна зала, сувенірний кіоск, пункти спостереження за птахами, тваринами (до Червоної книги України відносять таких мешканців лиману: видра річкова (*Lutra lutra*), горностай (*Mustela erminea*), норка європейська (*Mustela lutreola*), барсук (*Meles meles*) та ін., навчальні стежки, оглядові майданчики, штучні островки для птахів, морський акваріум або рибопитомник, пункти прокату туристичного інвентарю.

Таким чином аналізуючи історію вивчення Тилігульського лиману, автори склали логічний історичний ланцюг наукових досліджень привабливого туристського гідрографічного об'єкту півдня України, який все більше і більше привертає увагу як науковців, так і пересічних громадян України та близького зарубіжжя.

Список літератури

1. Швець Г.І. Выдающиеся гидрологические открытия на юго - западе СССР. - Л.: Гидрометеорологическое изд.,1972. - 243с.
2. О соединении канала Тилигульського лимана с морем. // Сборник Херсонского земства. – 1886. - №6. - Отдел №2. - С.249 - 255.

3. Загоровский Н.А. Материалы к физико - географическому описанию лиманов северного Причерноморья. // Украинский бальнеологический сборник. - 1927. - № 2 - 3. - С.1 - 54.
4. Барбот – де - Марни Н.И. Геологический очерк Херсонской губернии. - СПб,1869. - 165с.
5. Рудский М.П. Изменения уровня лиманов Южной России. // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей - 1895. - т.ХХ. - С.13 - 23.
6. Майер А. Повественное, землемерное и естествословное описание Очаковской земли. - СПб, 1794. - 203с.